

MAJTÉNYI GYÖRGY

Az elveszített forradalom

Az 1989-es magyarországi rendszerváltás emlékezete,
kontextusa és értelmezései

Átmenetek és értelmezések

1989, a kelet-közép-európai rendszerváltások éve „fekete péntek” volt a társadalomtudományok életében – Klaus von Beyme szellemes megjegyzése szerint.¹ Több társadalomtudományos elmélet is foglalkozott a hidegháború korszakában az államszocialista rendszerek sorsával, de valójában egy sem volt, amelyik pontosan megjövendölte volna az 1989-es fordulatot.² 1989–1990-et követően a társadalomtudományok utólagos leírásokat, magyarázatokat kínáltak a szocialista rendszerek bukására, amikor az átmenetet értelmezték.³

¹ Klaus von BEYME: *Systemwechsel in Osteuropa*. Surkamp, Frankfurt a. M., 1994. 35. A tranzitológiai irodalmat áttekintve Beyme bonmot-ját idézi: BARTHA Eszter: A tranzitológiától a transzformációig. Régi és új paradigmák a rendszerváltás nemzetközi szakirodalmában. *Eszmélet*, 2001/52. 40.

² A legtöbb teóriát, tudományos magyarázatot, így például a konvergenciaelméletet, cáfolták is a később megtapasztalt társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok. BARTHA Eszter: A tranzitológiától a transzformációig. I. m. 40–50.

³ Voltak elemzések, amelyek a diplomáciai konstellációkat emelték ki, mások az államszocialista rendszer elemzésére összpontosítottak, és a bukást rendszerhibákra, belső okokra vezették vissza. Vizsgálták a rendszer összeomlásának okait az államszocialista élitek vagy a társadalmi ellenállás, az ellenzéki mozgalmak történetén keresztül is. A demokráciába való politikai, a kapitalizmusba való gazdasági átmenet magyarázata szintén egymásnak sokszor ellentmondó magyarázatokat szült. Több posztszocialista országban a rendszerváltás történetéhez szinte elválaszthatatlanul kapcsolódott a hátrváltozások vagy az önállóság kérdése. Összefoglalóan: RAINER M. János: 1989 – rendszerváltás, forradalom, revolúció? In: VALUCH Tibor–BÓDY Zsombor–HORVÁTH Sándor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60.*

Az 1990-es években úgy tűnt, hogy – a fogalmi nyelv és az ehhez kapcsolódó értelmezések sokfélesége ellenére – kialakult a kelet-közép-európai rendszerváltások közös, átfogó értékelése. Számos szerző egyszerre elemezte a csehszlovák, a lengyel és a magyar fordulatot, a később „visegrádi országokként” jellemzett államok rendszerváltó eseményeit, kiemelve a közös geopolitikai helyzetből is következő egyezéseket.⁴ (E tanulmányban, amikor a kelet-közép-európai rendszerváltásokról írok, ezeknek az országoknak a demokratizálódási folyamataira utalok.) A legtöbb tudományos értelmezés egyezett abban, hogy 1989–1990 kelet-közép-európai történései a liberális demokrácia perspektívájából (is) szemlélhetők, s történelmi eseményként a demokratikus intézményrendszer kiépítésének, az emberi jogok kivívásának folyamatát jelképezik, általánosságban pedig az államszocialista diktatúrából az alkotmányos demokráciába való átmenetet. Gazdasági szempontból e rendszerváltások – általános értékelésük szerint – az államilag irányított, bürokratikus és zárt tervgazdaságból mutatnak elmozdulást a nyitott piacgazdaság irányába. Regionális értelemben mindez a kelet-közép-európai országok mesterséges elszakítottságának végét jelenti Nyugat-Európától és általánosságban a demokratikus világtól. Nem csupán a kor közvéleménye, hanem a politika- és a társadalomtudományi irodalom is sokáig tehát szinte egységesen a liberális demokrácia kiépülése, a piacgazdaság megteremtése, illetve a későbbi EU-s csatlakozás felől értékelte az 1989–1990-es kelet-közép-európai rendszerváltásokat.⁵

születésnapjára. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 107–117.; RAINER M. János: Adalékok a (magyar) rendszerváltás fogalomtörténetéhez. In: GERHARD Péter–KOLTAI Gábor–RÁCZ Attila–V. LÁSZLÓ Zsófia (szerk.): *Rendszerváltás(ok) Magyarországon*. Mundus Novus Kiadó, Budapest, 2010. 15–23.

⁴ *Two Decades of Visegrad Cooperation: Selected V4 Bibliography*. International Visegrad Fund, Bratislava, 2011. A kelet-közép-európai rendszerváltások alkotmányos sajátosságairól: Rett R. LUDWIKOWSKI: *Constitution-making in the Region of Former Soviet Dominance*. Duke University Press, Durham–London, 1996. 149–192.

⁵ BOZÓKI András: A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból. In: Uó: *Konfrontáció és konszenzus*. Savaria University Press, Szombathely, 1995. 131–176.

A rendszerváltás története kapcsán azonban nem feledkezhettünk meg a múlt lezáratlanságáról: emlékezet, történelem, identitás és politika viszonyáról. Napjainkban különösen aktuális kérdés, hogy az emlékezet „nyelve”, a múlt „tekintete” 1989 után miképp változott meg, és hogyan befolyásolja ma 1989–1990 értelmezését; három évtized alatt miképp alakult a rendszerváltás emlékezete. Hogyan látható, értelmezhető a magyarországi rendszerváltás az azóta eltelt három évtized távlatából? E tanulmány – áttekintve a vonatkozó tranzitológiai szakirodalmat – amellet érvel, hogy a rendszerváltás, a jogállami forradalom, a honi demokratikus átalakulás legjellemzőbb sajátosságát kelet-közép-európai összehasonlításban ma utótörténete, a liberális demokrácia magyarországi összeomlása, és ettől nem függetlenül sajátos emlékezete adja.

A következőkben előbb nemzetközi összehasonlításban vizsgálom meg a kelet-közép-európai rendszerváltások jellegzetességeit, majd ezt követően kérdezek rá a magyarországi átmenet sajátosságaira. A tanulmányban többnyire a kortárs rendszerváltás kifejezéssel jelölöm e történelmi eseményt – a később megteremtett kategóriák helyett (rendszerváltozás, rendszerváltoztatás);⁶ illetve emellett még az eseményt kontextualizáló „jogállami forradalom” fogalmat alkalmazom.⁷ E fogalomhasználat, miképp azt az alábbiakban hangsúlyozom, értékválasztást jelöl: ezáltal is érzékeltetem, hogy a lehetséges nézőpontok közül a liberális demokrácia (a liberális demokraták) perspektívájából jellemzem és értelmezem a korabeli átalakulás történelmi helyét, szerepét.⁸ Ebből a perspektívából a rendszerváltás

⁶ A „rendszerváltás” fogalomtörténetéhez: RAINER M. János: 1989 – rendszerváltás, forradalom, revolúció? I. m. 107–117. A tanulmányban az összehasonlító perspektíva érvényesítése – és a szóismétlések elkerülése – miatt alkalmazok más leíró, elemző kifejezéseket, fogalmakat is, mint például a fordulat, az átmenet, a demokratizálódás vagy a liberalizáció.

⁷ BOZÓKI András: Szemérmes alkotmányozás. Rendszerváltás és jogállami forradalom 1989-ben. In: JAKAB András–KÖRÖSÉNYI András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések*. MTA TTK PTI–Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2012. 202–239.

⁸ Természetesen a rendszerváltás értelmezéséhez más nézőpontok, ideológiai kiindulópontok is lehetségesek. Hayden White könyvében négy, a törté-

ma, értelmezésem szerint, leginkább *elveszített forradalom*ként jellemezhető.

A tranzitológiai irodalom

A tranzitológia kezdetben a dél-európai, valamint a latin-amerikai államok politikai átmeneteit, rendszerváltozásait vizsgálta, és ennek kapcsán alkotta meg fogalmait, módszertanát.⁹ A szocialista rendszer összeomlása után e kutatások fő vizsgálódási területe a posztoszocialista országok rendszerváltó folyamata lett.¹⁰ Újabban az észak-afrikai és a közel-keleti térség demokratizálódása került az érdeklődés homlokterébe. A diszciplína egyik eleven, máig ható vitája a modern demokráciák értelmezéséről szól. Létezik-e a demokráciának univerzális fogalma, mennyiben kultúrafüggő a demokratikus intézményrendszer? A nyugati demokráciamodellek miképp adaptálhatók más országokban, kultúrákban? Ezen túlmenően mik lehetnek a demokratizálódási folyamatok mozgatói, elindítói, és milyen okai lehetnek annak, ha a demokratizálódás zátonyra fut? A téma és a megközelítések sokrétűségéből adódik, hogy a tranzitológia területén mindenképpen szükségesek az interdiszciplináris leírások, valamint az összehasonlító perspektíva alkalmazása. A tranzitológia ma olyan társadalomtudományos diskurzusok gyűjtőneve, amelyek fókuszában a rendszerváltások (forradalmak, békés átmenetek) leírása, magyarázata, értelmezése áll.

netírást is meghatározó politikai filozófiát különböztet meg (radikalizmus, liberalizmus, anarchizmus, konzervativizmus). Hayden WHITE: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973. A rendszerváltás „globális politikai gazdaságtanának” elemzése: *Fordulat*. Társadalomelméleti Folyóirat, 2014/1. 21.

⁹ Dankwart RUSTOW: *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. Comparative Politics*, 1970/3. 337–363.; Guillermo O’DONNELL–Philippe C. SCHMITTER: *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2013 (első kiadás: 1986).

¹⁰ Guillermo O’DONNELL: *On the State, Democratization and Some Conceptual Problems. A Latin American View with Glances at Some Post-Communist Countries*. *World Development*, 1993/21. 1355–1369.

Ebben a tanulmányban a kelet-közép-európai rendszerváltások, illetve a magyarországi átalakulás karakterét először transznacionális összehasonlításban elemzem. A dél-európai és latin-amerikai országokban tapasztalt átmenetet Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter és Laurence Whitehead *Transitions from Authoritarian Rule* című kötetei átfogóan, egységes elméleti rendszerben értelmezték.¹¹ Az O'Donnell és Schmitter által megalkotott fogalmak – mások mellett – alkalmazhatók a kelet-közép-európai rendszerváltások és azon belül a magyar átalakulás elemzésekor, s így nemzetközi kontextusukban is értelmezhetővé és összehasonlíthatóvá teszik a térség, illetve Magyarország demokratizálódási folyamatait.

A politológus szerzők a demokrácia megteremtésének a folyamatjellegét hangsúlyozták; és a fogalom kapcsán a korabeli világ ezzel kapcsolatos konszenzusára, valamiféle „procedurális minimumra” hivatkoztak. A demokráciák megszületésének pillanatát így lényegében a szabad parlamenti választások megtartásához kötötték.¹² Az általuk megalkotott terminológia megkülönböztette egymástól az *átmenet*, a *liberalizáció* és a *demokratizálódás*, illetve ezekhez kapcsolódóan a demokratikus *szocializáció* folyamatait. Az átmenetet két politikai rendszer közti átalakulásként határozták meg, amely nem feltétlenül teremt működő demokráciát. A liberalizáció az emberi jogok érvényesítése, amely kiszélesíti ugyan az állampolgári jogokat, ám még csak formálisan alakítja át a politikai döntéshozatalt. Ez önmagában nem jelent feltétlenül demokratizálódást, hanem olyan rezsimeket is eredményezhet, mint a „liberalizált autokrácia” (dictablanda, „puha diktatúra”) vagy a „korlátozott demokrácia” (democradura, „demokratúra”).¹³ A legátfogóbb, a politikai rendszert valóban átalakító folyamat-

¹¹ Guillermo O'DONNELL–Philippe C. SCHMITTER–Laurence WHITEHEAD (eds.): *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. (Volume I: Southern Europe; Volume II: Latin America; Volume III: Comparative Perspectives; Volume IV: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies.) Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986. A kutatás történetéhez: Gerardo L. MUNCK–Richard SNYDER: *Passion, Craft, and Method in Comparative Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2007. 273–274., 306.

¹² Guillermo O'DONNELL–Philippe C. SCHMITTER: I. m. 7–8.

¹³ CSIZMADIA Ervin: A tranzitológiának vége, felejtjük el? Az átmenet „származékos” elméletei és tanulságaik. *Politikatudományi Szemle*, 2016/2. 135–153.

ként a demokratizálódást jellemezték. Az ennek eredményeképpen megszülető demokratikus rendszer ugyanis politikai egyenlőséget biztosít állampolgárainak. Egyenlő jogokkal bírnak a társadalom életének alakításában, és a közösség döntéseit – elviekben – magukra nézve kötelezőnek tartják. A demokratikus „szocializáció” során ezzel párhuzamosan kialakulnak a demokráciát erősítő autonóm állampolgári magatartások is, illetve megszületik/erősödik a társadalmi szolidaritás eszménye.¹⁴

Az 1989–1990-es rendszerváltást követően kétségkívül mindhárom folyamat megkezdődött valamennyi kelet-közép-európai államban, így Magyarországon is. A demokratizálódási folyamatok kimenetele azonban több mint kérdéses, és ma természetesen elsősorban a posztszocialista országok jelenlegi politikai, gazdasági és társadalmi viszonyai alapján ítélhető meg.¹⁵ A kelet-közép-európai és általában a posztszocialista átalakulások hangsúlyozandó sajátja, hogy a demokratizálódás a térségben szorosan összekapcsolódott a szuverenitás kérdésével. Ezek az államok nem csupán diktatúrák voltak, hanem egyúttal a Szovjetunió által uralt világrendszer részei, s alapvetően ebből a tényből, azaz külső adottságokból következett az államszocialista diktatúra léte. Az átmenetet követően a kelet-közép-európai országokban ismét kapitalista gazdasági rendszerek alakultak ki, amelyek részei lettek a globalizált piacgazdaságnak. A modernizációs, a konvergencia- vagy a világrendszer-elméletek szerint ekkor ismét közeledtek ezek az államok a Nyugathoz és a gazdasági fejlődés centrumához.¹⁶ Amint a baloldali, neomarxista ihletésű megközelítések is hangsúlyozzák, e társadalmaknak azonban új egyenlőtlenségekkel, igazságtalanságokkal kellett szembenézniük. Alapvető kérdés e

¹⁴ Guillermo O'DONNELL–Philippe C. SCHMITTER: I. m. 5–14. Magyarul ismerteti-elemzi: HUDECZ Gergely: *Demokrácia és demokratizálódás. Kül-Világ*, 2007/2. 25–26.

¹⁵ A kérdéskörrel általánosságban: Juan J. LINZ: *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1978.

¹⁶ A magyarországi rendszerváltás történeti kontextusának értelmezése: RIPP Zoltán: *Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

rendszerváltások értelmezése kapcsán, hogy 1989–1990 történelmi és társadalmi hatásai Kelet-Közép-Európában mennyire határozták meg a demokratikus átalakulás sikerét, a liberális demokráciák sorsát.¹⁷

A „jogállami forradalom”

A tranzitológiai irodalom tükrében a rendszerváltó (demokratizálódási) folyamatok modalitásuk alapján a következőképpen jellemezhetők: (1) a változás történhet egyfelől reformok útján, (2) másfelől forradalmi átalakulás révén; (3) ezen túl lehet megállapodáson alapuló; (4) vagy kívülről (külső erők által) kikényszerített.¹⁸ A rendszerváltások azonban többnyire nem egyszemélyes folyamatok, hanem több belső és külső tényező együttes hatása alakítja őket.

A kelet-közép-európai rendszerváltások a folyamat *modalitása* szempontjából nyilvánvalóan nem tekinthetők a szó klasszikus értelmében vett forradalmaknak, és nem is a korábbi hatalmat elsöprő tömegmozgalom eredményeképpen születtek meg.¹⁹ Az események elemzéséből az következik, hogy az átalakulás ugyanakkor nem egyszerűen csak a regnáló hatalom akaratából, „felülről” kezdeményezett változásokon keresztül,

¹⁷ János KIS: Between Reform and Revolution: Three Hypotheses About the Nature of the Regime Change. In: Béla, KIRÁLY K.–András BOZÓKI (eds.): *Lawful Revolution in Hungary, 1989–1994*. Atlantic Research and Publications–Columbia University Press, Highland Lakes–New York, 1995. 33–60. Magyarul: Kis János: Reform és forradalom közt. In: BOZÓKI András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. 7. kötet. *Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000. 91–146.

¹⁸ Terry Lynn KARL: Dilemmas of Democratization in Latin America. *Comparative Politics*, 1990/23. 1–23.; Terry Lynn KARL–Philippe C. SCHMITTER: Modes of Transition in Southern and Eastern Europe, Southern and Central America. *International Social Science Journal*, 1991/128. 269–284.

¹⁹ A szakirodalom egy része szerint ugyanakkor az erőszakmentes mozgalmak ugyancsak okozhatnak gyökeres változást, és teremthetnek hasonlóan erős legitimitást, mint az erőszakos felkelések, forradalmak. Erica CHENOWETH–Maria J. STEPHAN: *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. Columbia University Press, New York, 2011.

reformok útján történt. Nem feltételezhető továbbá az sem, hogy kizárólag a külső viszonyok megváltozása, a Szovjetunió összeomlása miatt bukott meg az államszocialista rendszer Kelet-Közép-Európában.

A legtöbb elemzés a kelet-közép-európai rendszerváltások „tárgyalásos”, konszenzuális jellegét emeli ki – a számba vehető jellemzők közül –, tehát hogy a változás „megállapodáson” alapult.²⁰ Kis János, aki a demokratikus ellenzék egyik vezetőjeként maga is a rendszerváltás aktív részese volt, azt hangsúlyozta, hogy az átalakulás mindvégig a jogrend keretein belül zajlott; s Magyarországon nem volt úgymond „kivételes állapot”.²¹ Jelentős részben az intézményes és „intézményeken kívüli” erők közötti együttműködés jellemezte az eseményeket, így szerinte „koordinált átmenetről” beszélhetünk.²² Ezen túl a magyar és a lengyel rendszerváltás közös jellemzője volt, hogy nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon fogadták el az átmenet forгатokönyvét. A jogi kereteket valamennyi kelet-közép-európai országban még a régi parlament törvényei határozták meg.

Csak forradalom teremthetett volna teljességgel új legalitást, ám 1989–1990-ben nem voltak forradalmi, erőszakos történések,²³ hanem lépésről lépésre haladva változtatták meg a régi rendszert, a jogrendet, és építették ki az újat. A változás legitimitációját végül az 1990-ben megtartott szabad parlamenti választások biztosították a térség valamennyi országában. (Emiatt

²⁰ Az 1989-es magyarországi rendszerváltás tárgyalásos jellegét hangsúlyozza: László BRUSZT: 1989: *The Negotiated Revolution of Hungary*. *Social Research*, 1990/2. 365–388. Magyarul: BRUSZT László: 1989. Magyarország tárgyalásos forradalma. In: KURTÁN Sándor et al. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Aula Kiadó–OMIKK, Budapest, 1990. 160–166. Emellett pontosabban a változások „kialkudott” volta mellett érvelt, tágabb időperspektívában elemezve a történéseket, Tőkés Rudolf is: Rudolf L. TÖKÉS: *Hungary's Negotiated Revolution. Economic Reforms, Social Change, and Political Succession, 1957–1990*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. Magyarul: TÖKÉS Rudolf: *A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomátvitel, 1957–1990*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1998.

²¹ A „kivételes állapot” fogalmához: Carl SCHMITT: *Politikai teológia*. ELTE ÁJK, Budapest, 1992.

²² Kis János: *Reform és forradalom közt*. I. m. 106.

²³ A forradalom fogalmáról: RAINER M. János: *Adalékok a (magyar) rendszerváltás fogalomtörténetéhez*. I. m.

köti e tanulmány is a rendszerváltás megtörténtét 1989–1990-hez.) Az új politika a jogállamiságot hirdette,²⁴ és erre alapozta az új politikai rendszer működését. Az államszocialista rendszerben a demokratikus ellenzék stratégiájának eleve az volt az alapja, hogy megpróbálták arra szorítani a hatalom birtokosait: tartsák be a létező jogszabályokat. Ennek révén kívánták elérni a jogrendszer nyugati mintára való átformálását, az alkotmányosság elveinek garanciává válását. Az 1989–1990-es politikai változás békés átmenet volt valamennyi kelet-közép-európai országban. A demokrácia kiépítésében aktív szerepet játszó politikusok – formai értelemben legalábbis – ragaszkodtak a jogrend kontinuitásához. Az új politikai rendszer jogi kereteinek megteremtése, mint hangsúlyoztam, tárgyalásos úton történt. E tárgyalásokon azonban az új politikai szerveződések súlyát növelte az, hogy szimbolikus alkalmakkor az utcára tudták vinni az embereket. A többi kelet-közép-európai ország rendszerváltásaival összehasonlítva Magyarországon – a magyar történelem hagyományaiból következően – különösen erős volt a forradalmi szimbolika: 1848 és 1956 jelképeinek a használata.²⁵

²⁴ A joguralom/jogállam (rule of law, Rechtstaat) fogalmán – jóllehet ezeket sokan nem azonos értelemben tárgyalják – általánosságban a 20. század második felében kialakult pluralista demokrácia fő jellemzőjét, az alkotmányosság egyik alapelvét értették. A jogállamiság fogalmának pedig a formális jogállamiságon túlmutató értéktartalmat tulajdonítottak. Ronald DWORKIN: *Law's Empire*. Harvard University Press, Cambridge, 1986. 25.

²⁵ Az egyik legnagyobb mozgósító erővel az 1848-as és az 1956-os forradalom kitörésének évfordulóján tartott megemlékezések bírtak. 1989. március 15-ére az MSZMP „közös” ünnepést javasolt, amelyet az ellenzék elutasított. Az ellenzékiek ekkor meghódították az utcát; az általuk szervezett budapesti ünnepségen legalább százezen vettek részt. A külön ünnepelt március 15. az ellenzék szimbolikus győzelmét jelentette a pártállam felett. 1989. június 16., a forradalom miniszterelnöke, Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése már a diktatúra összeomlását szimbolizálta. Június 16-án a budapesti Hősök terén 200 ezren, a televízió egyenes adásának köszönhetően több millióan szembesülhettek azzal, hogy az államszocialista rendszer erőszakra épült. Az 1956-os forradalom és szabadságharc szimbolikus jelentőségét még hangsúlyosabbá tette az új Alkotmány hatályba lépése és a köztársaság kikiáltása, ami jogi értelemben az államszocializmus megszűnését jelentette. A harmadik Magyar Köztársaság kikiáltásakor kihunytak a magyar Parlament tetején elhelyezett nagy vörös csillagot megvilágító reflektorok, s a rendőrök egyenruhájáról és sapkájáról is végképp lekerült a vörös csillag. A 1956-os forradalom kezdetét ekkor, 1989. október 23-án lehetett először szabadon ünnepel-

A kelet-közép-európai országokra fókuszáló elemzések jelentős része egyfelől kiemeli azt, hogy az események menete, modalitása nem tekinthető forradalminak, másfelől viszont a rendszerváltás „forradalmi” jelentőségét hangsúlyozza. Az átmeneteket így jellemzik „kialkudott”,²⁶ „bársonyos”,²⁷ „tárgyalásos”,²⁸ „helyrehozó”,²⁹ vagy „jogállami forradalomként” is. Ezek közül a jogállami forradalom kategóriája érzékelteti a leginkább azt, hogy a rendszerváltás modalitásától függetlenül Kelet-Közép-Európában új politikai rendszert – a jog uralmán, jogállamiságon alapuló –, liberális demokráciát teremtett.

Több tanulmány vizsgálta azt a kérdést, hogy Kelet-Közép-Európában a rendszerváltások időszakában létrejövő intézmények milyen hatással voltak a demokrácia „fejlődésére”. A térség rendszerváltásainak története e folyamat modellszerű elemzésére is kiváló lehetőséget biztosít, mivel annak gyakorlatilag minden lépése alkotmányos keretek között történt. Az átmenet története így elbeszélhető az alkotmányozás, a jogrendszer átalakítása folyamatán, valamint az Alkotmánybíróság működésén keresztül. Az alkotmányosságot vizsgáló elemzések arra mutatnak rá, hogy a rendszerváltás radikálisan átalakította az állam szervezetét (hatalmi ágak elválasztása, emberi jogok garanciává válása). Magyarországon később az Alkotmánybíróság is többször megerősítette, hogy a rendszerváltás előtt az ország „nem volt jogállam”, szemben azzal a relativizáló nézettel, amely szerint nincs abszolút törésvonal a Kádár-rendszer és a demok-

ni. A diktatúra épületének lebontása szimbolikusan is befejeződött. MAJTÉNYI György–MIKÓ Zsuzsanna–SZABÓ Csaba: Rendszerváltozás Magyarországon, 1987–1990. Forrás: http://oktatolapok.mnl.gov.hu/rendszervaltozas_magyarorszagon_1987_1990/tartalom/tanulmany?id=1 (Letöltve: 2019. 06. 15.)

²⁶ TÖKÉS Rudolf: A *kialkudott forradalom*. I. m.

²⁷ Sharon L. WOLCHIK: Czechoslovakia's 'Velvet Revolution'. *Current History*, 1990/89. 413–437.

²⁸ BRUSZT László: 1989: Magyarország tárgyalásos forradalma. I. m.

²⁹ Jürgen HABERMAS: *Die nachholende Revolution*. Frankfurt a. M., Suhrkamp; Jürgen HABERMAS: Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó” forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége. *Világosság*, 1991/2. 104–117.

ratikus jogállam között.³⁰ A liberalizálódási folyamatot mélyreható intézményi változások jellemezték, s ezért arra méltán alkalmazható a „jogállami forradalom” megnevezés. Liberális demokrata nézőpontból a rendszerváltás az alkotmányosság terén értelmezhető tehát forradalmi jelentőségű eseményként, azaz „forradalomként”.

A kollektív döntések autoritását nyilván erősítette volna, ha azok olyan eljárásokban születnek meg, amelyek jobban biztosítják a társadalom részvételét. Kétségtelen, hogy Magyarországon, talán a rendszerváltás tárgyalásos jellege miatt is, a társadalmi mobilizáció kisebb volt, mintha a változásokat szélesebb társadalmi mozgalmak kényszerítették volna ki. (Megjegyzendő, hogy Lengyelországban viszont, ahol a liberális demokrácia politikai rendszere az utóbbi időben ugyancsak megrendülni látszik, tömegmozgalom hatására indultak meg a tárgyalások.) Az átmenet „békés”, jogállami volta miatt a sérelmek, a jóvátétel és a felelősségre vonás kérdéseinek rendezésére is többnyire csak szimbolikus kísérletek történtek. A kelet-közép-európai országokról általánosságban elmondható, hogy az igazságtételnek, mivel az átalakulás alkotmányos keretek között zajlott, éppen a jogállami elvek követése, a legalitáshoz való ragaszkodás szabott határokat. A „koordinált átmenet”, ahogy Kis János idézett tanulmányában rámutatott, bár mindvégig fenntartja az állam működését, „sebezhetővé teszi az átmenetet az olyan utólagos bírálatokkal szemben, amelyek szerint valójában nem történt meg a múlttal való szakítás”.³¹ Megállapítása, a fentiekből következően is, nem azt jelenti, hogy a rendszerváltás békés, tárgyalásos jellege akadályozta volna a demokratizálódás folyamatát. Leginkább arra mutat rá, hogy az ekkor kiépülő liberális demokrácia társadalmi legitimációját megkérdőjelező eszmei és politikai irányzatok képviselői később erre hivatkozva is tagadták a rendszerváltás megtörténtét. Nemzetközi összehasonlításban úgy tűnik, hogy a megállapodáson alapuló demokratizálódási folyamatok hosszabb távon

³⁰ SÓLYOM Péter: „A rendszerváltozás előtt Magyarország nem volt jogállam”. Vitaindító. *Fundamentum*, 2003/1. 59–61.

³¹ Kis János: *Reform és forradalom közt*. I. m. 112.

kiteljesedhetnek, és akár erős legitimációjú liberális demokráciákat is teremthetnek.³²

Összességében modalitásuk alapján a kelet-közép-európai országok rendszerváltásai a megegyezésen alapuló átmenetek közé sorolhatók. Ezeknek az átalakulásoknak általános jellemzője a legalitáshoz való ragaszkodás, illetve az, hogy a jogalkotási folyamat végén az átmenet lezárultát a szabad parlamenti választások megtartása jelképezi. Ez biztosítja az új demokratikus rendszer társadalmi legitimációját. A liberalizáció folyamatában azok a jogállami intézmények, amelyek felügyelik a jogi átalakulás konszenzuális folyamatát (mint például a térségben az alkotmánybíróságok), kiemelt szereppel bírnak.³³ Kelet-Közép-Európában, illetve Magyarországon 1989–1990-ben megtörtént a diktatúrából a demokráciába való *átmenet*, az emberi jogok kiterjesztése, a politikai rendszer *liberalizációja*, és a *demokratizálódás* is abban az értelemben, hogy az új demokráciák egyenlő politikai jogokat biztosítottak állampolgárainak.

A jogállami forradalmak sorsa Kelet-Közép-Európában

A latin-amerikai és dél-európai rendszerváltások elemzése annak idején felvázolta a demokratikus átmenettel kezdődő átalakulások lehetséges útjait, jövőképét is. Az autoriter vagy autoritárius rendszerből a posztautoritáriusba való átmenet elemzése során leírt modellek alkalmazhatók a kelet-közép-európai (poszttotalitáriusnak tekintett) átalakulásokra is. (1) Az első – az autoriter rezsimek esetében talán a leggyakoribb – lehetőség az autokráciához vagy egy hasonló rezsimhez való visszatérés. (2) A következő eshetőség egy hibrid rezsim kialakulása, amely procedurális értelemben tűnhet demokráciának

³² Terry Lynn KARL–Philippe C. SCHMITTER: *Modes of Transition*. I. m.

³³ Daniel FRIEDMAN: Bringing Society Back into Democratic Transition Theory after 1989: Pact Making and Regime Collapse. *East European Politics and Societies*, 1993(7)/ 3. 482–512.

(azaz formálisan tartanak választásokat),³⁴ valójában viszont a demokratikus színtalpak mögött visszatér az autokratikus hatalomgyakorlás. (3) Más rendszerek „nem konszolidált” demokráciákká alakulnak át, amelyekben a demokratikus intézmények működnek ugyan, ám az őket erősítő autonóm állampolgári magatartások még nem mondhatók általánosnak. (4) A demokratikus átalakulások távlati célja pedig a konszolidált demokrácia, azaz a demokratikus normák és a jog uralmának megteremtése.³⁵ A kelet-közép-európai országok, sokáig úgy tűnt, hogy kivétel nélkül az utóbbi két utat járják be.

Magyarországon azonban a magát Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) nevező rezsím, amely 2010-ben demokratikus választásokon jutott hatalomra, az Alaptörvény 2011. évi elfogadása óta fokozatosan szétfeszítette a hatalomgyakorlás jogállami kereteit. A fenti kategóriarendszer szerint – az Európai Unión belül és a térségben is jelenleg egyedüliként – így hibrid rezsímként írható le. E rezsimeket a politikatudományi szakirodalom a demokrácia és a diktatúra közötti átmenetként jellemzi.³⁶ Ezek egy része jogállami rezsimekből transzformálódott autoriter vezetők kormányzása alatt. Kialakulásuk azt a korábbi történelmi tapasztalatot erősíti, hogy a demokratikus intézményrendszer önmagában nem feltétlenül nyújt védelmet a diktatórikus törekvésekkel szemben.³⁷ A demokratikus intézmények e rendszerekben látszólag működnek csupán; formálisan léteznek ugyan, ám valódi céljukat nem töltik be. A hatalom és az erőforrások koncentrációja, a nyilvánosság kiszámíthatatlansága szinte lehetetlenné teszi a kormányzó párt(ok) leváltását. A posztszocialista/posztkommunista rezsimek (tehát az államszocializmus bukását követően kialakult rendszerek) egy

³⁴ Másként az ilyen rendszereket választási autokráciának is nevezik.

³⁵ Philippe C. SCHMITTER: *Is It Safe for a Transitologists and Consolidologists to Travel to the Middle East and North Africa?* Kézirat. 1995. Forrás: https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/Article_-_M-EAST3.pdf (Letöltve: 2019. 06. 15.)

³⁶ Steven LEVITSKY–Lucan WAY: *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

³⁷ A tranzitológiai irodalom kezdetben többnyire különbséget tett a hibrid rezsimek között az alapján, hogy diktatúrából vagy demokráciából alakultak-e át. Ma azonban inkább közös jellemzőiket hangsúlyozza.

része is ebbe az irányba mozog, illetve a hibrid rezsimektől a nyílt diktatúrák irányába. A kelet-közép-európai államok közül tehát többnyire hibrid rezsimnek tekintik a magyart,³⁸ és sokak szerint a lengyel rendszer szintén efelé halad. A NER kiépülése, megszilárdulása, vagy például a lengyelországi változások természetesen kapcsolhatók a jobboldali populista erők világszerre megfigyelhető térnyeréséhez is.³⁹

A NER ebből a szempontból nem tekinthető egyedi jelenségnek; ilyen típusú átalakulásra világszerre számos példát lehet találni. A hibrid rezsimként meghatározható mai magyar politikai rendszer jellegzetességét nemzetközi összehasonlításban az adja, hogy az Európai Unió keretein belül működik. Emiatt nevezi a Bozóki András, Hegedűs Dániel szerzőpáros „kivülről korlátozott hibrid rendszernek”.⁴⁰ Több elemzés alapján ugyanakkor úgy tűnik, hogy a magyarországi rezsim antidemokratikus működését az európai uniós intézmények sem képesek hatékonyan korlátozni, sőt a rendszer saját céljaira használja fel az EU-s erőforrásokat.⁴¹

³⁸ Több elemző eltekint ugyanakkor az „átmenetinek” tekintett kategóriák (mint például a hibrid rezsim, a korlátozott demokrácia vagy a választási autokrácia) használatától, és a NER-t főbb ismérvei, illetve a folyamat dinamikája alapján autokráciának, vagy afelé haladó rezsimnek tekintti. Az autokratikus áttörés folyamatának elemzése: Kis János: Demokráciából autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamikája. *Politikatudományi Szemle*, 2019/1. 45–74.

³⁹ A kérdéskörrel részletesen elsősorban a nyugat-európai jelenségek kapcsán: Daniele ALBERTAZZI–Duncan McDONNELL: Introduction: the Sceptre and the Spectre. In: Daniele ALBERTAZZI–Duncan McDONNELL (eds.): *Twenty-first century populism: The Spectre and the Sceptre*. Palgrave, London, 2008. 1–14.

⁴⁰ BOZÓKI András–HEGEDŰS Dániel: *A kivülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében*. A tanulmány angolul: András BOZÓKI–Dániel HEGEDŰS: An Externally Constrained Hybrid Regime: Hungary in the European Union. *Democratization*, 2018/77. 1173–1189.

⁴¹ A szakirodalom hangsúlyozza, hogy kiemelkedően fontos szerepet töltött be annak idején a dél-európai országok demokratizálásában az Európai Unió. Geoffrey PRIDHAM: The Politics of the European Community, Transnational Networks and Democratic Transition in Southern Europe. In: Uó (ed.): *Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transition in Southern Europe*. Leicester University Press, Leicester, 1991. 99., 212–245.; Laurence WHITEHEAD (ed.): *The International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas*. Oxford University Press, Oxford, 1996. Kérdések

A hibrid rezsím olyan általános(ító) – összehasonlító perspektívát kínáló – kategória, amelynek segítségével egyfelől cáfolható a magyar rendszer – a NER vezetői által – sokszor deklarált, hangoztatott eredetisége, másfelől viszont akár el is terelheti a figyelmet a rezsím egyedi vonásairól, történelmi kontextusáról: ellenforradalmi jellegéről, a két világháború közti korszakot propagáló történelemszemléletéről, restaurációs ideológiájáról. Az új rezsím emlékezetpolitikája leginkább az antidemokratikus, autoriter Horthy-rendszer hagyományait ápolja, s egyre erőteljesebben alkalmazza annak szimbólumait. A magyarországi politikátörténeti folyamatok részeként a NER ellenforradalminak tekinthető, mivel a jogállami forradalom értékeivel és az akkor megszülető liberális demokráciával szemben határozza meg a céljait⁴² (mint ahogy a Kádár-rendszer is ellenforradalmi rezsímként működött az '56-os forradalom leverését követően, még ha a jelenlegihez hasonlóan forradalmiként is jellemezte önmagát). A NER deklaráltan nem kötődik az 1989–1990-es alkotmányos forradalom értékeihez, és hivatalos dokumentumaiban lényegében tagadja a rendszerváltás megtörténtét is. Egyik legfontosabb alapvetése, a Nemzeti Együttműködés Nyilatkozata szerint a valódi rendszerváltásra, a szuverenitás visszaszerzésére csak 2010-ben került sor.⁴³

ennek tükrében is, hogy a kelet-közép-európai államok antidemokratikus törekvéseivel szemben miért nem tudott erőteljesebben fellépni.

⁴² Filippov Gábor szintén hibrid rezsímként, illetve ellenforradalmi arculatúként elemezte a magyar rendszert. FILIPPOV Gábor: *A hibrid ellenforradalom kora*. Forrás: <https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-a-hibrid-ellenforradalom-kora/> (Letöltve: 2019. 07. 30.)

⁴³ Az Országgyűlés 2010. június 14-én fogadta el a *Nemzeti Együttműködés Nyilatkozatát*, amely a 2010-es országgyűlési választásokat nevezi forradalomnak. Forrás: 2010-2014.kormany.hu/download/d/56/00000/politikai_nyilatkozat.pdf (Letöltve: 2019. 06. 15.). Magyarországon a 2010 utáni politikai fordulat az emlékezetpolitikában azzal teljesedett ki, hogy a NER által hivatalossá tett történelemszemlélet tagadni kezdte a rendszerváltás megtörténtét. Az első rendszerszerű kritikák természetesen még a változás forradalmi jellegét kérdőjelezték meg, majd utóbb a megtörténtét is. Később minden bizonytalanságot eloszlatva adhatnak majd alkalmat a rendszerváltás harmincadik évfordulójának, most még jelen idejű történései. Egyszerűen úgy tűnik, hogy a hivatalos emlékezés egyedüli funkciója az volna, hogy a mostani rezsím vezetőjének 1989-as szerepét bemutassa.

Kelet-közép-európai összehasonlításban a magyar rendszerváltás legfőbb jellemzője tehát utótörténete, azaz, hogy az 1989–1990-ben létrehozott liberális demokrácia elbukott. Másik jellegzetességét ma ebből fakadóan sajátos emlékezete adja. A magyar rendszerváltás jelenleg Kelet-Közép-Európa egyetlen *elveszített forradalma*.⁴⁴ A jogállami forradalom Magyarországon ma vesztesnek látszik, mert nem tudta megóvni az értékeit, elveszejtettnek, mert egy újabb politikai fordulat, a NER 2010–2011-es kiépülése elveszejtette a liberális demokrácia rendszerét, amelyet a jogállami forradalom létrehozott, és elveszítettnek, mert – úgy látszik – a társadalom nem tudta megőrizni az emlékezetét.

A legitimitáció kérdései

A demokratikus rendszerek fennmaradásának társadalmi feltételei kapcsán Martin Seymour Lipset – mára klasszikussá vált művében – a gazdasági fejlettség és a politikai rendszer működése közti összefüggéseit elemzi.⁴⁵ Előbbi kapcsán kiemeli az iparosodottság, a városiasodás és a műveltségi szint fontosságát, utóbbi kapcsán azt vizsgálja, hogy egy adott demokrácia – ezekre az erőforrásokra alapozva – mennyire képes enyhíteni a meglévő társadalmi feszültségeket. A tranzitológiai tanulmányok többsége – bár elfogadja ezeknek az összefüggéseknek a meglétét, szerepét – a számszerűsíthető jellemzőkön túl, az egyes társadalmak belső viszonyaiban felfedhető okok elemzésére összpontosít. Azt a társadalmi kontextust vizsgálja, amely megmagyarázhatja a hasonló adottságú, gazdasági helyzetű országok közötti különbségeket.

A rendszerváltás folyamata nem értelmezhető pusztán az intézményi struktúra átalakulásán és az új intézmények működésén keresztül. Alapvető kérdés, hogy a politikai átalakulás milyen kap-

⁴⁴ Az egyetlen olyan rendszerváltás a térségben, amelyet a hivatalos állami emlékezetpolitika nem tart valódi fordulatnak, határvonalnak a nemzeti történelemben.

⁴⁵ Seymour Martin LIPSET: Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review*, 1959/1. 69–105.

csolatban van a társadalmi, gazdasági folyamatokkal. Vizsgálható egyfelől, hogy a „kiindulási állapot”, tehát a demokratizálódási folyamat kezdete miképp határozta meg Magyarországon, vagy általánosságban a többi kelet-közép-európai országban annak kimenetelét, illetve másfelől, hogy a demokratizálódással járó gazdasági átalakulást (a piacgazdaságra való áttérést) miképp éltek meg a társadalom különböző csoportjai.

A gazdasági és társadalmi megrázkódtatások – az általános vélekedés szerint – megrendíthetik a jogállam alapjait; a társadalmi „stabilitás”, a szociális biztonság megteremtése viszont a jogállam „határmegvonó képességének” erősödését eredményezheti. Németországban például az 1950-es, 1960-as években a szociális jogállam (sozialer Rechtsstaat) megteremtésével próbálták örökre leszámolni a diktatúra újbóli kiépülésének a lehetőségével.⁴⁶ A második világháború után a szociális jogállam elve a nyugati világban emiatt is általánosan elfogadottá vált, vagyis, hogy a demokratikus államoknak gondoskodniuk kell állampolgáraik szociális biztonságáról. Hasonló legitimitációs törekvések az államszocialista országokban is megfigyelhetők voltak; e rendszerek ugyancsak szociális juttatások révén próbálták erősíteni társadalmi támogatottságukat. Ezen a téren a – gulyáskommunizmusként vagy frizsiderszocializmusként is leírt – Kádár-rendszer kelet-közép-európai összehasonlításban különösen sikeresnek tűnik.⁴⁷

A rendszerváltás idején a közgondolkodás a jogállamot Kelet-Közép-Európában a jól működő, hatékony és igazságos állammal

⁴⁶ Még a weimari köztársaság időszakában a jogállam fogalmáról fontos elméleti viták bontakoztak ki. Hermann Heller nevéhez fűződik a szociális jogállam kategóriájának megalkotása. Heller szerint a jogállam csak akkor lesz képes önmagát, azaz a jogállamiságot megvédeni, ha az alsóbb osztályok, jelesül a munkásosztály is érdekeltté válnak a rendszer fennmaradásában. SZILÁGYI Péter: Köztársasági eszme és államelmélet – a weimari köztársaság államelméleti vitáiról. In: FEITL István (szerk.): *Köztársaság a modern történelem fényében*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 106–125.

⁴⁷ BARTHA Eszter: A jóléti diktatúrák felemelkedése és bukása. Társadalomtörténeti szempontok a Kádár-korszak kutatásához. In: MANHERCZ Orsolya (szerk.): *Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014. 395–407.

azonosította. Ebben nagy szerepet játszottak a Kelet és a Nyugat, az államszocialista és a kapitalista országok között meglévő életszínvonalbeli különbségek. A hétköznapiakban megtapasztalt kedvezőtlen gazdasági, társadalmi folyamatok utóbb gyengíthették a liberális demokrácia legitimitációját. A térség valamennyi országában ehhez kapcsolódóan megjelent az államszocialista rendszer iránti nosztalgia, ám Magyarországon különösen erősek a Kádár-kor iránti pozitív reminiscenciák. Ez a jelenség egyfelől magyarázható a Kádár-korszak társadalompolitikájával és a rendszer legitimitációját erősítő korabeli diskurzusokkal, másfelől a rendszerváltás utáni egyéni és kollektív tapasztalatokkal. A rendszerváltás mint a kommunista diktatúra és a liberális demokrácia közti határvonal értékelése természetesen múlik azon is, hogy milyen e két politikai rendszer társadalmi megítélése, hogyan formálódik helyük a kollektív emlékezetben.⁴⁸

Közismert, hogy Kelet-Közép-Európában a rendszerváltás utáni új demokratikus világban sokan nem tudták kihasználni a szabadság adta lehetőségeket, kevésbé ismert viszont, hogy az új rendszerben kétségkívül súlyosbodó problémák, a szegénység, a kirekesztés, a munkanélküliség már a szocialista kor társadalmában is jelen voltak. Az államszocialista rendszer politikája mindvégig próbálta elfedni, titkolni ezeket a jelenségeket. A társadalomban ugyanakkor már a rendszerváltás előtt megjelent a társadalmi szolidaritás; ennek emblematikus pillanata volt Magyarországon a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) megalapítása. Rendszerkritikus magyar értelmiségiek, amikor 1979-ben alapot hoztak létre a szegénység leküzdésére, nemcsak a szegényekkel, a kirekesztettekkel vállaltak szolidaritást, hanem szembehelyezkedtek a pártállammal is, vállalva egzisztenciájuk elvesztését.⁴⁹

Magyarországon a hatvanas évek közepétől kezdődő, általánosan nevezhető életszínvonal-növekedést követően, a nyolc-

⁴⁸ CSIZÉR Kata: A rendszerváltás megítélése három visegrádi országban. In: KOLOSI Tamás–TÓTH István György–VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest, TÁRKI, 549–572.; MAJTÉNYI György: *Egy forint a krumpis lángos. A Kádár-kor társadalma*. Libri, Budapest, 2018.

⁴⁹ CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995.

vanás évek közepétől egyre erősebben érzékelhetőkké váltak a gazdasági válság társadalmi hatásai. Ez a korabeli titkos közvélemény-kutatások szerint befolyásolta a Kádár-rezsim és a rendszer vezetőjének megítélését is. Részben a rendszerváltás utáni politika kudarcaiból is következett, hogy a válságjelenségeket a közvélekedés utóbb szinte kizárólag az 1989–1990 utáni időszakhoz és közvetve a liberális demokráciához kötötte.⁵⁰ A rendszerváltást követő időszakban (1990–1995) – a gazdasági válság hatására is – általános jövedelemcsökkenés következett be; nőttek a társadalmon belüli egyenlőtlenségek, és az egyenlőtlenségek belső szerkezete is átalakult. Fokozódott a legszegényebb társadalmi csoportok leszakadása, és erősödött a kirekesztés;⁵¹ a demokratikus állam nem volt képes biztosítani mindenki számára az egyenlő, „morális tagság” intézményét.⁵² A kortárs szociológiai vizsgálatok szerint azonban nem a legszegényebb rétegek, hanem a társadalmi középbe tartozó csoportok relatív jövedelmét érintették a változások a legkedvezőtlenebbül. A gazdasági elit viszont a korábbiakhoz képest kiemelkedően kedvező helyzetbe került.⁵³

Az 1989–1990-ben megszülető liberális demokrácia társadalmi legitimitációja kapcsán fontos kérdés a társadalmi igazságosság kérdése is. A mindenkori elit helyzetéről szóló művek hagyományosan lehetőséget adnak a demokráciakritikára, így volt ez az 1989–1990-ben megszülető fiatal demokráciák esetében is. A kritikák egy része az új elitek privilégiumairól és az ebből fakadó társadalmi igazságtalanságokról szövelt, más része pedig a régi és az új elitek közötti feltételezett folytonosságról.

A társadalomban a szocialista nagyvállalatok átalakításával, a privatizációval, a külföldi befektetők megjelenésével látványossá

⁵⁰ MAJTÉNYI György: I. m.

⁵¹ ANDORKA Rudolf–SPÉDER Zsolt: Szegénység. In: SIK Endre–TÓTH I. György (szerk.): *Társadalmi páternosztér*. Budapesti Közgazdasági Egyetem–TÁRKI, Budapest, 1996. 33–48.

⁵² A fogalomhoz lásd RONALD DWORIN: Az alkotmány morális értelmezése és a többségi elv. *Fundamentum*, 1997/1. 7–27.

⁵³ KOLOSI Tamás–SÁGI Matild: Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: ANDORKA Rudolf–KOLOSI Tamás–VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. TÁRKI–Századvég Kiadó, Budapest, 1996. 149–197.

váltak a vagyoni egyenlőtlenségek. A legtöbb társadalmi konfliktust a rendszerváltás korszakában a tulajdonformák átrendezése okozta (privatizáció, kárpótlás, állami, önkormányzati tulajdon arányának kialakítása). Az erről született kortárs társadalomkritikai szellemű munkák részben a régi elit továbbélését dokumentálják. A „hatalom átváltásának elmélete” szerint a pártállam vezetői gazdasági elitpozícióba kerültek, és így őrizték meg társadalmi pozícióikat, aminek egyik útja az állami tulajdon magánosítása volt. A privatizáció során a régi politikai elit egyes tagjai valóban tulajdonossá váltak.⁵⁴ A gazdasági elit tagjai azonban – az empirikus vizsgálatok szerint – nem a korabeli pártállami vezetők közül, hanem a korabeli politika, s elsősorban a gazdaságirányítás másod-harmadvonalából kerültek ki.⁵⁵ A régi és az új elitek közötti kapcsolatok terén a kelet-közép-európai rendszerek hasonló mintákat mutatnak,⁵⁶ s felfedezhetők párhuzamok más országok „megegyezései” demokratizálódási folyamataival is. Bár a politikai elit jórészt kicserélődött, láthatók folytonosságok – részben az átmenet modalitásából, békés jellegéből is következően – a különböző elitcsoportok tagjai közt. A magyarországi társadalmi változások (így a politikai, gazdasági és kulturális elitek közötti mozgások) nem különböznek jelentősen a régió más államaiban

⁵⁴ HANKISS Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989; Jadwiga STANISZKIS: *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. University of California Press, Berkeley, 1991; Erzsébet SZALAI: *The Metamorphosis of the Elites*. In: Béla KIRÁLY–András BOZÓKI (szerk.): *Lawful Revolution in Hungary, 1989–94*. Social Science Monographs, Boulder, 1995. 159–174.

⁵⁵ SÁGI Matild: *Managerek. Az új gazdasági elit rekrutációja*. In: ANDORKA Rudolf–KOLOSI Tamás–VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. TÁRKI, Budapest, 1994. 334–350. A magyarországi nagyvállalkozók későbbi polgárosodásáról: LAKI Mihály–SZALAI Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004; LAKI Mihály–SZALAI Júlia: *Tíz évvel később. Magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 2013.

⁵⁶ Szonja SZELÉNYI–Iván SZELÉNYI–Imre KOVÁCH: *The Making of the Hungarian Postcommunist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy*. *Theory and Society*, 1995/5. 697–722.; Iván SZELÉNYI–Szonja SZELÉNYI: *Circulation or Reproduction of Elites During the Postcommunist Transformation of Eastern Europe*. *Theory and Society*, 1995/5. 615–638.

tapasztaltaktól, ettől függetlenül lehetett/lehet más a társadalmi percepciójuk.

A piacgazdaságra való áttérés időszakának a legfontosabb, általánosnak nevezhető társadalmi tapasztalata nemcsak Magyarországon, hanem valamennyi posztszocialista országban a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése lehetett. Míg az államszocialista társadalmakban alapvetően a redisztribúcióból táplálkoztak az egyenlőtlenségek, és a piaci hatások mérsékelhették ezeket; addig a kapitalista társadalmakban az egyenlőtlenségek a piaci viszonyokból fakadnak, és az állami újraelosztás csökkenti a mértéküket.⁵⁷ A liberális demokráciák szociálpolitikája az átmenet időszakában, illetve azt követően – emiatt, és a gazdasági válság hatására is – okkal válhatott kulcsfontosságúvá a politikai rendszer legitimitációja szempontjából. Ennek viszonylagos eredménytelenségei vagy sikerei hatással lehettek a „demokratikus szocializációra”, azaz a jogállami intézményekkel szembeni egyéni és kollektív attitűdök alakulására. A demokratikus intézmények legitimitációjának gyengülése a régióban általánosságban is a gazdaságiválság-időszakokhoz kapcsolható.

Magyarországon a társadalmi legitimitáció megrendülése elsősorban a liberális demokrácia belső válságát magyarázza, ám a bukását önmagában nem. A fent ismertetett legitimitációs problémákon túl, amelyek jórészt valóban szociális problémákhoz, társadalmi igazságtalanságokhoz kötődtek, ebben nyilvánvalóan közrejátszott a 2008-as globális gazdasági válság és annak társadalmi, politikai hatásai, s a rendszerváltás utáni politikai elit politizálása, magatartása is (más kelet-közép-európai országokban ezek a problémák nem vezettek a liberális demokrácia totális összeomlásához).⁵⁸ Az események alapvető

⁵⁷ SZELENYI Iván–MANCHIN Róbert: Szociálpolitika az államszocializmusban. In: SZELENYI Iván: *Új osztály, állam, politika*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. 203–257.

⁵⁸ Megjegyzendő, hogy a liberális demokráciát felszámoló új kormányzatnak a vezetői mindvégig tagjai voltak a rendszerváltás utáni etablimentnek (négy évig ráadásul kormányzati pozícióban). A 2010-es parlamenti választásokon nem kértek a választóktól felhatalmazást a demokratikus intézményrendszer átalakítására; annak lebontása semmilyen módon nem volt része

mozgatója, közvetlen oka azonban nyilvánvalóan az volt, hogy a liberális demokrácia világán belül jelentkezett egy olyan politikai erő, amely – kijátszva annak működési szabályait, s feladva a jogállami alapelveket – a politikai rendszer megdöntésére tört.

Az új rezsim, a NER egyik legfőbb jellegzetessége az, hogy a jogállami forradalom és a liberális demokrácia antitéziseként született meg s létezik. Ezek folytonos tagadásához kötődik a legitimitációja is.⁵⁹ Ma a rendszerváltás, a liberális demokrácia nyitányaként szinte csak „kudarcos” történetként jelenhet meg a NER emlékezetpolitikájában. A jelenlegi rezsim uralja a nyilvános diskurzusokat, és saját céljai érdekében hatékonyan alakítja a kultikus emlékezetet. A történelmi emlékezet befolyásolásának egyik fontos eszköze a kormányzati propagandában az 1989–2010 közötti korszak, azaz a liberális demokrácia tagadása. Az összehasonlító perspektíva érvényesítése azonban azt érzékelteti, hogy valójában nem a rendszerváltás modalitásából, vagy önmagában a liberális demokrácia belső válságából következett a rendszer összeomlása. A demokratikus rendszer bukása (és ebből következően a perspektíva megváltozása), illetve a kiépülő új rendszer legitimitációs törekvései viszont ma alapvetően meghatározzák a liberális demokrácia és a rendszerváltás emlékezetét is.

Összegzés

Magyarországon ma – kelet-közép-európai összehasonlításban is – úgy látszik, hogy a liberális demokrácia intézményei nem

nyilvános politikai programjuknak. A NER legitimitációja több szempontból is megkérdőjelezhető; s ideológiája csak addig lehet hatásos, amíg 2010, 2011 valóban – pozitív – fordulatnak tetszik a megelőző rendszer(ek)hez képest a közvélemény szemében.

⁵⁹ A korábbi társadalmi válságjelenségek legitimitációs alapként szolgálnak ma a NER számára, holott az új kormányzat a legkevésbé sem orvosolta ezeket. Az illiberális rezsim még tovább növelte a társadalmi egyenlőtlenségek mértékét, és a közmunka intézménye révén elsősorban csak a szegényeknek az államhatalomtól való függését erősítette meg. Emellett a *politikai* elithez köthető korrupció ma – a maffiaállam fogalmával is leírt/leírható – rendszer egyik jellemzőjévé, sőt a működtetőjévé vált. – MAGYAR Bálint (szerk.): *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*. Noran Libro, Budapest, 2013.

voltak képesek kellően megerősíteni a politikai rendszer legitimitását, és ezen keresztül a politikai döntések társadalmi elfogadottságát. Jürgen Habermas az 1989-es rendszerváltást *helyrehozó forradalomnak* (*nachholende Revolution*) nevezte. A kelet-közép-európai országok ennek révén szinte visszatérhettek a polgári, demokratikus fejlődés útjára, amelyről a szovjet megszállás taszította le őket.⁶⁰ Ma ez a változás, kiigazítás kevésbé tűnik *forradalminak*, illetve sikeresnek (helyrehozónak, céljait hosszabb távon is beteljesítőnek), mint a kilencvenes években.

Ebben a tanulmányban a magyarországi rendszerváltás jellegzetességeit tekintetem át; és arra kérdeztem rá a tranzitológiai irodalom fogalmait alkalmazva, hogy milyennek látszik e történelmi esemény és annak emlékezete összehasonlító perspektívából. Nemzetközi összehasonlításban a magyar rendszerváltás sok szempontból beilleszthető azoknak az erőszakmentes, megegyezésen alapuló demokratizálódási folyamatoknak a sorába – a többi kelet-közép-európai változáshoz hasonlóan –, amelyek diktatórikus rezsim helyett liberális demokráciát teremtettek. Összehasonlító perspektívából nem látszik olyan jellegzetessége, amely maga után vont volna a későbbi összeomlást. A hasonló modalitású átmenetek sorsa ugyanis különböző világszerte és a térségben is. Az 1989–1990 után megszületett liberális demokrácia legitimációs problémái Magyarországon így elsősorban annak működéséhez, fennállásának időszakához köthetők. Az egykori válság jelenségeit pedig ma a közvélemény számára felerősíti, még inkább láthatóvá teszi a NER emlékezetpolitikája; az új rezsim ugyanis éppen a liberális demokrácia tagadására alapozza a létezését. (Ettől nem függetlenül, még az alkotmányos demokrácia hívei is nagy számban utasítják el az 1989–1990 után kiépült politikai rendszert.) Kelet-Közép-Európában ma a magyarországi rendszerváltás legfőbb jellemzője, sajátja az, hogy megváltozott a kollektív emlékezetben betöltött helye, szerepe.

A kutató törekedhet az önmagában vett (a jelentől elszakított) múlt vizsgálatára, ha úgy véli, képes elszakadni attól a kérdés-

⁶⁰ Jürgen HABERMAS: *Die nachholende Revolution*. I. m.

tól, hogy a múlt a jelenben miképp jelenik meg, vagyis hogyan él tovább. Ebben az esetben azt feltételezhetjük, hogy az, amit írunk, „objektív” történet, maga a megtörtént valóság. Ellenben az emlékezés (a személyes élmények feltárása) mindig kapcsolatot teremt a múlt és a jelen értelemkeretei között. Az emlékezet helyein – Pierre Nora nyomán – azokat az érintkezési pontokat értjük, amelyekben a hétköznapi értelemben vett emlékezet, az élő hagyomány és a történelem találkozik, tehát amikor a megteremtett múltkép egy valóban létező hagyományhoz kapcsolható.⁶¹

A rendszerváltás után a társadalmi konfliktusok, a megtapasztalt társadalmi igazságtalanságok egy olyan társadalomképet alkothattak meg, amely a múltbeli problémákat is jelen idejűeknek mutatta. Ez a kép mindinkább elhomályosította a rendszerváltás történetét, vagy a demokráciáról szőtt korábbi képzeteket. Jelentős részben erre alapozta legitimációját, és építi ma is emlékezetpolitikáját a NER, amelynek propagandája a „jelen” problémáit is a liberális demokrácia időszakához köti. Ma a rendszerváltás története szinte szükségszerűen a későbbi összeomlás, vagyis az 1989–1990-ben megteremtett liberális demokrácia bukása felől látható. A NER – illiberális, ellenforradalmi – hatalmi ideológiája ma lényegében tagadja a fordulat, a rendszerváltás megtörténtét, illetve az akkor megszülető liberális demokrácia három évtizedét általánosságban negatív referenciapontnak tekint. A mostani rezsím legitimációjától, sorsától függ alapvetően az 1989–1990 utáni politikai rendszer megítélése, illetve nem független attól a rendszerváltás emlékezete sem. A NER nyilvános diskurzusait az államosított médiagépezeten keresztül történő folyamatos dezinformáció határozza meg, s ehhez kapcsolódóan az „illiberális demokrácia” propagálása. Az új rendszer működésének megértése szempontjából fontos tehát a rezsím diszkurzív jellegének a felismerése. Az ehhez, vagyis a nyilvánosság diktatórikus átalakításához kapcsolódó történelmi tapasztalatok pedig felvázolhatják akár az ellenszegülés, az ellenállás lehetséges modelljeit is. Ilyen történelmi példa a Kádár-korszakban a szamizdatot létrehozó, a társadalmi szolidaritás eszméjét erő-

⁶¹ Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

sító demokratikus ellenzék magatartása, és általánosságban az 1989–1990-es jogállami forradalom öröksége.

Általánosságban is kérdéses, hogy az új demokráciák visszafejlődésének folyamata egyáltalán megállítható, visszafordítható-e, és ha igen, milyen eszközökkel, s mi várható a hibrid rezsimek, illetve az autokráciák bukása után. Az újabb demokratikus fordulat egyik lehetősége kétségkívül a parlamenti választás, ha ennek még megvannak az intézményi feltételei (például a szabad média), ami például 1998-ban demokratikus(abb) irányba fordította a politikai átalakulást Szlovákiában.⁶² A másik lehetőség az erőszakos forradalmi átalakulás, amire egyelőre alig lehet sikeres példát említeni Európa modern kori történelméből. A harmadik a fokozatos, a régióban a szakirodalom által hagyományosan gyengének tartott civil társadalom által kikényszerített változás lehet, amely valamilyen szinten bevonhatja akár a fennálló rezsim bizonyos erőit is a rendszer átalakításába. Ez olyan *megállapodáson* alapuló folyamatként képzelhető el, mint amilyenek éppen az 1989–1990-es kelet-közép-európai változások voltak (aminek előfeltétele a mostani rezsim erjedése, belső átalakulása lehet). A NER bukása leginkább egy újabb „helyrehozó forradalom”, vagyis a liberális demokráciához és annak ideológiájához való visszatérés révén tűnik lehetségesnek. A tranzitológiai irodalom szerint ugyanakkor a hibrid rezsimek mindkét irányba, tehát a nyílt diktatúrák felé is mozoghatnak.

Ma a tranzitológia – úgy vélem – éppúgy képtelen a kelet-közép-európai rendszerváltásokról vagy a „jövőről” átfogó értékelést, a demokratizálódás jelenbeli lehetőségeiről egyöntetű képet adni, mint ahogy 1989 előtt sem lehetett egyértelműen megjósolni az államszocialista rendszerek bukását. Érzékelteti viszont a lehetőségek utak, a jövő- és múltképek sokféleségét. A rendszerváltás ma sem lezárt történet; az elveszítettnek tűnő forradalom képe a jelenben is formálódik: megváltozhat és megváltoztatható.

⁶² Valerie J. BUNCE–Sharon L. WOLCHIK: *Defeating Authoritarian Leaders in Post-Communist Countries*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011.